

La geografia de la població en la *Geografia de Catalunya* de l'editorial Aedos¹

Enric Mendizàbal

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
enric.mendizabal@uab.cat*

Resum

La *Geografia de Catalunya* de l'editorial Aedos ha estat una de les contribucions més importants per a la geografia catalana, no només per la seva qualitat científica sinó també per ajudar a mantenir la identitat catalana durant la dictadura franquista. Un dels temes fonamentals en la geografia de mitjans del segle xx era el poblament i la població, temes a bastament tractats en aquesta obra. El present text mostra què hi ha de geografia de la població en la *Geografia de Catalunya* de l'editorial Aedos, tot relacionant-ho amb la geografia de la població que es feia en aquells moments i amb el mestratge de Josep Iglésies.

Paraules clau: geografia de la població, geografia de Catalunya, Josep Iglésies, història de la geografia.

Resumen: *La geografia de la población en la Geografia de Catalunya de la editorial Aedos*

La *Geografia de Catalunya* de la editorial Aedos ha sido una de las contribuciones más importantes para la geografia catalana, no sólo por su calidad científica sino también para ayudar a mantener la identidad catalana durante la dictadura franquista. Uno de

1. El present text té el seu origen en la intervenció que vaig fer el 10 de febrer de 2016 en la tercera sessió dedicada a commemorar els 50 anys de l'edició del primer volum de la *Geografia de Catalunya* de l'editorial Aedos. Així mateix, el text original ha format part de les converses del Grup de Geografia Aplicada (2014 SGR 1090; Generalitat de Catalunya) i del projecte Espacios de riesgo causados por los cambios en los usos y cubiertas del suelo: desafíos, retos y oportunidades, CSO2015-65257-R, Ministerio de Economía y Competitividad (España), 2016-2018. També vull agrair a Enric Bertran la revisió acurada del text en els seus aspectes formals.

los temas fundamentales en la geografía de mediados del siglo xx era el poblamiento y la población, temas ampliamente tratados en esta obra. El presente texto muestra qué hay de geografía de la población en la *Geografia de Catalunya* de la editorial Aedos, relacionándolo con la geografía de la población que se hacía en aquellos momentos y con las enseñanzas de Josep Iglésies.

Palabras clave: geografía de la población, geografía de Cataluña, Josep Iglésies, historia de la geografía.

Abstract: *Population Geography in Geografia de Catalunya of Aedos publisher*

The *Geografia de Catalunya* published by Aedos press has been one of the most important contributions to Catalan geography, not only for its scientific quality, but also to help keep the Catalan identity during Franco's dictatorship. One of the key issues in the geography of mid-twentieth century was the settlement and population geography, issues discussed extensively in the present text. This text shows what's about Population Geography in the *Geografia de Catalunya*, and links it with the population geography published between 1950-1965 with the main role of Josep Iglésies.

Keywords: population geography, geography of Catalonia, Josep Iglésies, history of geography.

* * *

1. Presentació

Durant els cursos 2014-15 i 2015-16, la Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia, de manera molt encertada, ha programat quatre sessions per commemorar els 50 anys de la *Geografia de Catalunya* (GC d'ara en endavant) publicada per l'editorial Aedos i dirigida per Lluís Solé i Sabarís (Alegre, 2014; Sau, 2015; Prats i Vandellós, 2016; Oliveras Samitier, 2016). La tercera es va dedicar als estudis de geografia de la població i la demografia i l'encàrrec que vaig rebre va ser el d'explicar què es va fer de geografia de la població en la GC tot relacionant-ho amb els estudis sobre la població de Catalunya i sobre la geografia de la població del període 1950-1965. Un dels membres del cos de redacció de la GC era Josep Iglésies (1902-1986), en aquells moments secretari de la Societat Catalana de Geografia. En els decennis de 1950 i 1960, Josep Iglésies va ser una de les persones que va treballar més sobre la geografia de la població de Catalunya. El present text està organitzat en tres apartats, a més de la presentació. Primer hi ha un repàs dels estudis de població realitzats a Catalunya en el període 1950-1965, que coincideix amb la preparació i publicació del primer volum de la GC. Entre aquests estudis i estudiosos de la població catalana destaca el paper –el mestratge– de Josep Iglésies, de qui es

farà referència al final del segon apartat. Després es tracta de la geografia de la població que hi ha en la *GC*, tot descrivint els temes principals, els mapes i els gràfics. Per acabar, hi ha unes reflexions sobre què representa la geografia de la població que apareix en els tres volums de la *GC* respecte la geografia que s'estava fent en aquells moments.

2. Els estudis de població a Catalunya (1950-1965). El paper fonamental de Josep Iglésies

En les geografies de Catalunya anteriors a la *GC* hi ha poca geografia de la població. Vegem-ne tres exemples: la *Geografia General de Catalunya* dirigida per Francesc Carreras Candi (1913-1918), el *Resum de Geografia de Catalunya* de Pau Vila (1929-1936) i *Les terres catalanes* de Pere Blasi (1954).

La *Geografia General de Catalunya* dirigida per Francesc Carreras Candi consta de sis volums: el primer està dedicat al conjunt de Catalunya, n'hi ha un per a cada província i un dedicat a la ciutat de Barcelona. En el primer volum no hi ha cap apartat dedicat a la població o al poblament, entès aquest com la distribució de la població en el territori. Els volums de cada província tenen per a cada municipi la xifra de la població i una referència al nombre de cases i als nuclis de població. La geografia de la població és inexistent en l'obra dirigida per Carreras Candi.

El *Resum de Geografia de Catalunya* de Pau Vila va ser una obra publicada en nou volums de butxaca durant un període de set anys. Tal com explica Tort (2003), hi ha diferències d'estil en els diferents volums, però no pas d'estructura. En els volums del II al VIII dedicats a l'aspecte humà de les diferents regions fisiogràfiques de Catalunya així com en el darrer, la visió de conjunt de Catalunya, hi ha referències al poblament. Per tal concepte, Pau Vila entén dues coses diferents: la primera és el procés d'ocupació de Catalunya per la població humana ("colonització" en diu Vila) des del paleolític fins el moment de la publicació, mostrant les diferents etapes (prehistòria, edat romana, edat medieval, edat moderna); la segona és la distribució de la població en el territori, tot descrivint el poblament agrupat i dispers i les viles i ciutats de cadascuna de les regions (Litoral, Prelitoral, Depressió Central, Prepirineu i Pirineu). En el darrer volum hi ha una taula que permet comparar la població de 1857, 1900 i 1930 dels municipis que el 1930 tenien més de 2.500 habitants.

Les terres catalanes de Pere Blasi hauria d'haver estat escrit i publicat a finals de la dècada de 1930 i no el 1954, però la guerra civil espanyola de 1936-39 va estroncar la línia de treball de Pere Blasi. *Les terres catalanes* és una obra que exposa en la primera part la geografia física de Catalunya i relativament poques coses de geografia humana; en la segona part del llibre, Blasi descriu la geografia regional de Catalunya, seguint el model del *Tableau de la géographie*

de la France de Paul Vidal de la Blache (1903). En la part de geografia humana, dedica 21 pàgines al poblament on descriu una història de l'ocupació del sòl similar a la de Pau Vila i mostra les xifres absolutes de la població de Catalunya a partir dels censos oficials, tot utilitzant el de 1950, el darrer publicat en aquells moments. Seguidament mostra diferents tipologies pels nuclis de població: segons les regions (poblacions de muntanya, en les planures, de mar, frontereres), segons l'estructura (poblacions murallades i d'estructura lineal), segons les activitats (industrials, agrícoles, viles de mercat, balnearis-estiuatge-d'esports de neu, capitals politicoadministratives i episcopals, d'origen monacal, monumentals) i segons el moment en què es troben de la seva evolució (pobles naixents, creixents, puixants, estacionals, decadents i morts). La figura 1 mostra un mapa de densitat de població molt interessant, on Pere Blasi proposa unes "zones demogràfiques" per Catalunya que, lamentablement, no explica com les ha identificat. En la cloenda del llibre hi ha una presentació d'informació diversa, entre la qual dades estadístiques de població sense cap comentari d'acompanyament.

El text de Pere Blasi de 1954 marca el punt final d'una manera de fer geografia: la que havia sorgit de les darreries del segle XIX i que va haver de romandre amagada amb l'ensulsiada de 1939 fins l'aparició de la *GC*.

Es pot veure, doncs, que en aquestes tres geografies de Catalunya hi ha poca geografia de la població, malgrat que a Catalunya hi havia hagut un cert nombre d'estudiosos de diferents temes demogràfics (Simon, 1995): la mortalitat per Ildefons Cerdà i Pere Garcia Faria, com també pels higienistes; la natalitat i l'antimalthusianisme per Hermenegild Puig i Sais i Josep M. Vandellós, el malthusianisme pels anarquistes i llibertaris; la raça i la immigració per Pere Rossell i Vilar i Josep M. Vandellós. Aquestes reflexions, però, no es van veure gaire reflectides en els llibres de geografia de Catalunya.

Entre 1950 i 1965, els estudiosos sobre temes de població a Catalunya eren pocs (Rebagliato, 1978; Vidal, 1983 i 1987; Mendizàbal, 1991). Entre aquests estudiosos cal destacar a Jordi Nadal i Emili Giralt, introductors del que aleshores eren les noves tècniques i metodologies de demografia històrica (Nadal i Giralt, 1953), i que van treballar sobre la immigració gascona a la Catalunya moderna i els seus efectes sobre la població catalana dels segles XVI fins a inicis del XVIII (Nadal i Giralt, 1960 i 1966). Jordi Nadal va publicar altres textos sobre demografia històrica de Catalunya i d'alguna de les seves localitats (Barcelona, Palamós) que es poden trobar a Nadal (1992). També cal citar els treballs de Jordi Maluquer i Sostres sobre la immigració a Catalunya i la població als Països Catalans (1963, 1965), els de Joan Vilà-Valentí (1958-59) i Maria de Bolòs (1959) sobre la immigració a Barcelona o el d'Ernest Lluch i Eugeni Giral (1964) sobre la població catalana.

A la Societat Catalana de Geografia, tal com es pot consultar en l'excel·lent web que manté Pau Alegre des de 1999 (<http://scg.iec.cat>), entre maig de 1950 i novembre de 1965 es van realitzar 109 conferències, de les quals 12 sobre temes

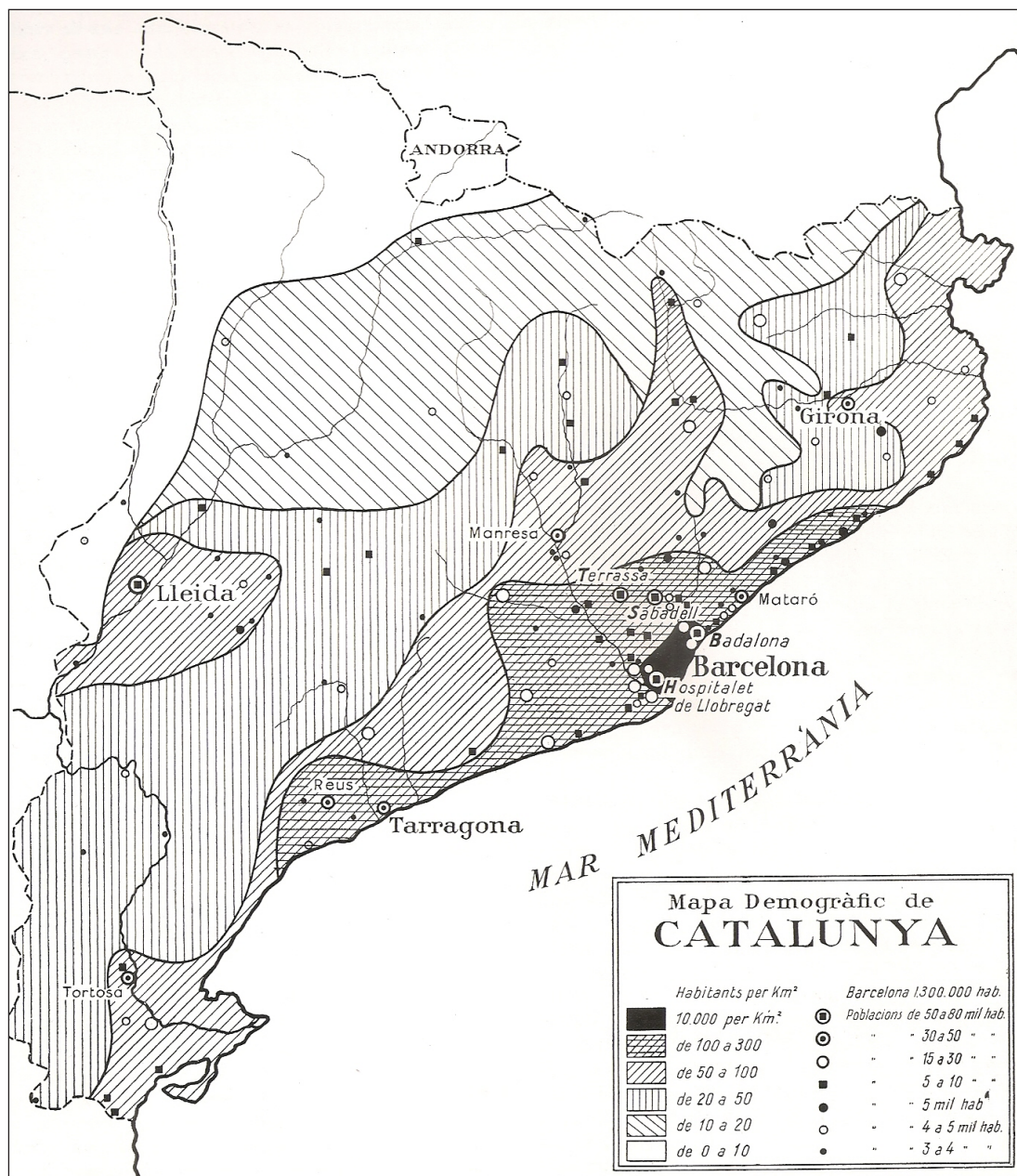

Figura 1. La densitat de població de Catalunya segons Pere Blasi

Les zones demogràfiques s'estenen esbiaixades en el sentit de la costa. Llurs límits guarden un relatiu paral·lisme amb el de la zona que envolta el nucli barceloní. La densitat va minvant de vora mar fins a l'Alt Pirineu. L'enclavat de les planes lleidatanes, més poblades que les comarques veïnes, s'explica per la xarxa de canals que fecunden i enriqueixen aquelles terres. La població total de Catalunya, que a començaments de segle vorejava els 2 milions d'habitants, s'apropa avui als 3 milions i mig. Creixent sobretot els grans centres urbans; en canvi, els pobles rurals d'algunes contrades muntanyoses perden habitants. Font: Pere Blasi, 1954, p. 103.

de població. D'aquestes, dues van ser sobre la immigració a Catalunya, impartides per Joan Grases i Miquel Fornaguera a principis de la dècada de 1950; dues per Jordi Nadal i una per Emili Giralt sobre els treballs de demografia històrica citats anteriorment; i set per Josep Iglésies sobre els seus interessos demogràfics que s'expliquen seguidament.

Ernest Lluch i Eugeni Giral (1964) i Jordi Nadal (1965) repassen en breus pàgines els temes bàsics tractats pels estudiosos de la població fins a meitat de la dècada de 1960: la desaparició de les mortaldats catastròfiques, el declivi de la natalitat, l'impacte dels corrents immigratoris, la distribució de la població a Catalunya i la demografia històrica. Els tres darrers d'aquests cinc temes han estat tractats específicament per Josep Iglésies i, sobretot, els dos darrers són els que Josep Iglésies desenvolupa en la *GC*. Segons Rebagliato (1978, p. 118), el capítol "Moviment demogràfic a Catalunya" del volum I de la *GC* escrit per Josep Iglésies tracta "un tema prou fressat en els seus estudis [i] les innovacions escassegen". Òbviament, Josep Iglésies no té noves dades i la metodologia que utilitza és la mateixa que en altres treballs anteriors, però el que fa és una síntesi de tot el que ell sap i que serveix de model per als altres autors de les monografies comarcals dels volums II i III.

Josep Iglésies ha estat una persona fonamental per als estudis de la població de Catalunya (Rebagliato, 1978; Mendizàbal, 1991). Joan Rebagliato (1978, p. 124-125) presenta una bibliografia de 41 treballs de demografia de Josep Iglésies, dels quals 12 publicats entre 1950-1965.² Rebagliato (1978, p. 21) explica que molts dels treballs sobre la població de Josep Iglésies "són breus d'extensió, i que els realment voluminosos ho són gràcies a la inclusió de documentació transcrita per l'autor". Josep Iglésies ha recopilat i editat gran part de les fonts demogràfiques (censos i fogatges) referents a Catalunya anteriors a l'època estadística, que a Espanya s'inicia el 1857 amb el primer cens modern de població. Així mateix, Josep Iglésies ha elaborat unes síntesis de l'evolució de la població de Catalunya, per diversos períodes i per diferents àmbits territorials (conjunt de Catalunya, comarques, municipis...). El fet que la població que s'obté de les fonts antigues hagi estat classificada pel propi Josep Iglésies en les comarques i regions de Catalunya derivades de la Ponència de l'any 1931, ha permès estalviar molt de temps a d'altres estudiosos, i d'aquí que, sovint, els estudis de demografia històrica agraeixin a Josep Iglésies el seu immens treball i utilitzin les dades que ha editat.³

En canvi, Rebagliato (1978) lamenta que Josep Iglésies hagi estat "aprofitat i «saquejat» com cap altre, i malgrat això, les mostres de reconeixença [...] no

2. Per a redactar els següents paràgrafs sobre Josep Iglésies ha estat indispensable la *Revista Catalana de Geografia*, any I, vol. I, núm. 1 de 1978, número especial dedicat a Josep Iglésies, així com els treballs d'Ignasi Cuadros i Antoni Durà (1987-88, 1988).

3. Jordi Nadal i Emili Giralt escriuen "Ens plau d'expressar-li el nostre agraïment per la seva generositat" perquè Josep Iglésies els va deixar consultar les seves obres inèdites així com les ja publicades (2000, p. 23; ed. or. 1960). I en el treball de 1966 (p. 73), "les dades procedents de fogatges i censos generals utilitzades en el nostre treball surten sempre" de Josep Iglésies.

s'han prodigat" (p. 121). Ans el contrari: "l'Iglésies demògraf ha estat objecte d'atacs [...*perquè*...] Iglésies és més catalanista que demògraf" (p. 121). Dues de les aportacions ideològiques de Josep Iglésies al voltant de la demografia mostren el perquè d'aquests "atacs": la primera tracta del desequilibri de la distribució poblacional a Catalunya a causa de la macrocefàlia de Barcelona i de gran part de les capitals comarcals respecte de les pròpies comarques; la segona tracta del perill de l'arribada nombrosa d'immigrants a Catalunya, pel procés desnacionalitzador que això suposava.

Per Josep Iglésies, com per molts altres intel·lectuals, Catalunya està desequilibrada a causa de la macrocefàlia de Barcelona: és un cap massa gran per Catalunya i, a més, el creixement de Barcelona té per origen l'arribada d'immigrants no catalans que desnacionalitzen Catalunya; Iglésies també remarca la macrocefàlia de les capitals comarcals respecte la seva comarca (Iglésies, 1966). Tal com escriu Rebagliato (1978, p. 110), "el pes de Barcelona ciutat dins de la Catalunya administrativa tendeix a minvar darrerament, en passar del 39,5% el 1950 [...] al 34,06% el 1970. Aquest bon símptoma de la correcció de la macrocefàlia nacional, però, només és aparent, car, com a totes les ciutats desmesuradament grans", si no creix Barcelona sí que creix la població de la seva àrea metropolitana. La por que hom té a la ciutat –i sobretot a Barcelona– s'origina en que en aquesta hi ha sindicats organitzats i una revolta social continuada contraposada a l'èxit del Noucentisme de les classes dirigents de la Lliga. Així, amb la proposta de 1932 d'organització territorial del Regional Planning (Ribas i Piera, 1995; Roca, 1979), el que es pretén es procurar que la industrialització de Catalunya no sigui integral i crear una Catalunya-ciutat en la qual Barcelona sigui –només– un gran barri. La llegenda del mapa general de la proposta del Regional Planning mostra un gran interès per les zones agràries –agricultura, pastures, boscos– així com per la preservació de determinats espais; en el mapa hi apareix escrit sovint "terra camps". En canvi, en la llegenda no hi ha cap símbol sobre quines podrien ser les ciutats principals, encara que n'apareixen algunes en el mapa.

Lluís Casassas (1978, p. 38) defineix Josep Iglésies com "una de les figures cabdals de la geografia de Catalunya sorgida de la Renaixença, amb tota la seva càrrega patriòtica, geografia que, progressant ininterrompudament, assolí una desclosa notable a les primeres dècades de la vintena centúria, en els moments de la normalització de la ciència catalana efectuada pels homes del Noucentisme i de la Mancomunitat". Joan Vilà-Valentí (1979, p. 208) escriu que, en el període 1945-54, Josep Iglésies "era un d'aquells homes que, dins el nostre país, assajava de mantenir la continuïtat idiomàtica i cultural pròpies [...] concretament respecte a la geografia". Amb aquest bagatge, per Rebagliato (1978, p. 123), Josep Iglésies és "el primer i per ara indiscutible geògraf de la població de Catalunya".

3. La geografia de la població en la *Geografia de Catalunya* de l'editorial Aedos

“El senyor Cruzet, gerent de la Catalonia, em va proposar prosseguir la geografia de Catalunya que havia iniciat en fascicles la llibreria Catalonia abans de la guerra civil. L'home per a dirigir-la hauria estat Pau Vila, però ell era a l'exili. Havia estat manifestat el parer de la Societat Catalana de Geografia, advers al camí seguit en els fascicles publicats d'aquella obra i vaig mantenir aquesta opinió; creia que no era en cap sentit recomanable la continuació d'aquells fascicles. Cruzet va acceptar fer una obra nova, i va oferir-me'n la direcció; vaig dir-li que no era jo l'indicat per aquell menester, però que estava disposat a proporcionar-li una direcció prestigiosa i eficaç, i un cos de redacció. Va acceptar i vaig anar a veure Solé Sabarís a la Universitat, i ens vam entendre immediatament, i amb la mateixa cordialitat vam coincidir a estimar Salvador Llobet i Vila Valentí per formar amb nosaltres el cos de redacció. Reunits els quatre membres ens vam repartir la feina, i vam cercar, a més, les col·laboracions convenients. Em va tocar escriure alguns capítols del volum primer, o sigui, de les generalitats, i les monografies de les comarques meridionals que m'eren familiars i, tanmateix, eren les que menys coneixien els altres components del comitè de redacció. El resultat de tot plegat està a la vista. No sóc jo qui n'he de fer l'elogi.” (Josep Iglésies, 1987, p. 15)

3.1. L'índex dels capítols de geografia de la població del volum I. El poblament

En la figura 2 es pot observar l'índex dels capítols de poblament i població del volum I de la *GC*. La primera part, dedicada al poblament, està escrita per Josep de C. Serra i Ràfols, Jordi Rubió i Lois i Joan Vilà-Valentí. Aquests autors tracten el poblament com les etapes d'ocupació del sòl seguint el que ara qualificariem d'anàlisi geohistòrica de *longue durée* (Braudel, 1958): Josep de C. Serra i Ràfols tracta del poblament des de la prehistòria fins a la romanització, on recull i actualitza altres treballs seus (Serra i Ràfols, 1930, 1942, 1956), Jordi Rubió i Lois tracta de la Catalunya Medieval i Joan Vilà-Valentí de la Catalunya moderna (Vilà-Valentí, 1947-51, 1955, 1956). En la introducció de la part del poblament (vol. I, p. 281), Serra i Ràfols mostra la geografia clàssica de les escoles franceses i alemanya de principis del segle xx:⁴ la geografia ha d'explicar el poblament, entès tant com les etapes d'ocupació de la regió estudiada com en la distribució de la població, a partir del medi físic, de la història i dels *genres de vie*/modes de vida relacionats amb les activitats econòmiques. En totes les monografies comarcals dels volums II i III de la *GC* hi ha l'explicació geohistòrica de la colonització i ocupació del sòl. Dependrà de la història de la

4. Els exemples més clars d'aquest tipus de geografia són els llibres que l'editorial Labor va publicar entre 1928 i 1943 en la seva “Colección Labor. Biblioteca de iniciación cultural”, majoritàriament de geògrafs alemanys, on hi havia textos de geografia general i de geografia regional, com també la traducció de la *Geografía Universal* dirigida per Paul Vidal de La Blache i Lucien Gallois, amb majoria d'autors francesos, publicada entre 1928 i 1955 per l'editorial Montaner y Simón.

comarca com també de l'autoria que aquesta part es desenvolupi més o menys.

Per a fer l'estudi de les etapes d'ocupació del sòl, els diferents autors de les monografies comarcals⁵ utilitzen la bibliografia existent i el treball de camp habitual de la geografia regional possibilista (passejar, caminar, observar, escoltar, preguntar, conversar) per elaborar un relat. En aquestes monografies geohistòriques de la GC és poc habitual trobar taules, esquemes o mapes. La figura 3 és un dels escassos exemples de mapa de geohistòria del poblament que es poden trobar en la GC.

Figura 2. Índex dels capítols de poblament i població del volum I de la GC

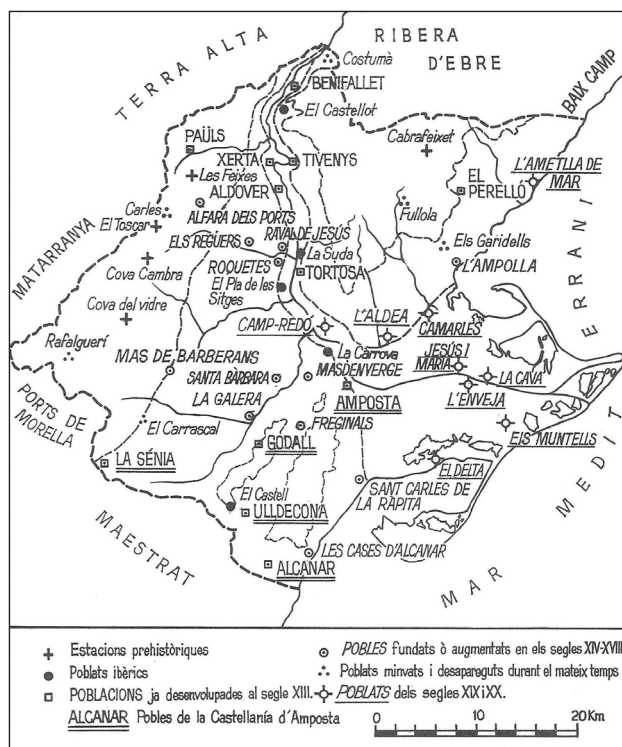
GEOGRAFIA HUMANA	
EL POBLAMENT	
XIV LES ETAPES D'OCUPACIÓ DEL SÒL	281
<i>(Josep de Calasanz Serra i Rafols)</i>	
ELS TEMPS PREHISTÒRICS	282
El Paleolític inferior, 282. El Paleolític superior, 282. El trogloditisme neolític, 283. Altres formes del poblament neolític, 285. Els dòlmens, 286.	
L'EDAT DELS METALLS	288
El període del bronze, 288. Els pobles europeus incineradors, 288. L'època ibèrica, 290. Les colònies gregues, 292	
LA ROMANITZACIÓ	295
La pau romana, 295. Els nuclis urbans, 297. El poblament rural, 298. La decadència romana i les invasions bàrbares, 299.	
XV EL POBLAMENT MEDIEVAL	303
<i>(Jordi Rubió i Loís)</i>	
La continuïtat general del poblament, 303. L'ocupació musulmana, 304. Les terres abandonades, 305. L'inici de la Reconquesta, 307. Els nuclis urbans, 309. El poblament rural, 311. El repoblament de la Catalunya nova, 313.	
XVI EL POBLAMENT MODERN	315
<i>(Joan Vilà i Valenti)</i>	
Els nous factors de poblament, 315. L'evolució del poblament rural, 316. L'estat actual del poblament, 319.	
LA POBLACIÓ	
XVII MOVIMENT DEMOGRÀFIC DE CATALUNYA	323
<i>(Josep Iglésies i Fort)</i>	
Idea general, 323.	
LA CATALUNYA ETRICTA	325
El segle XIV, 325. El segle XV, 327. El segle XVI, 329. El segle XVII, 330. El segle XVIII, 331. La primera meitat del segle XIX, 336. Entre el segle XIV i la meitat del XIX, 337. La segona meitat del segle XIX, 338. La densitat de població comarcal, 340. Les ciutats, 340. Moviments emigratori i immigratori, 343. Característiques del poblament actual, 343. La densitat de població comarcal, 343. Les ciutats, 348. La macrocefalia catalana, 349. L'increment de les principals ciutats, 350. El rerapals barceloní, 353. La costa, 354. La industrialització de les riberes dels rius, 354. El redreçament de dues zones agrícoles, 354. Zones que rebutgen el poblament, 356. El moviment migratori, 358. De les migracions temporeres, 361. Les darreres creacions del poblament, 361. El coeficient de natalitat, 362. El coeficient de mortalitat, 362. Les piràmides d'edats, 362. Població compacta i població disseminada, 364. Població urbana i població rural, 365.	
ANDORRA	366
LES MARQUES DE PENENT	367

5. Els autors són els següents: Maria de Bolòs, Lluís Casassas, Albert Compte, Francois Doumenge, Edmond Gimeno, Emili Giralt, Josep Iglésies, Salvador Llobet, Renat Perrin, Frederic Pita, Joan Rebagliato, Manuel Riu i Riu, Lluís Solé Sabarís, Rafel de la Torre, Josep Tortosa, Josep M. Trullén, Pau Vila i Joan Vilà-Valenti.

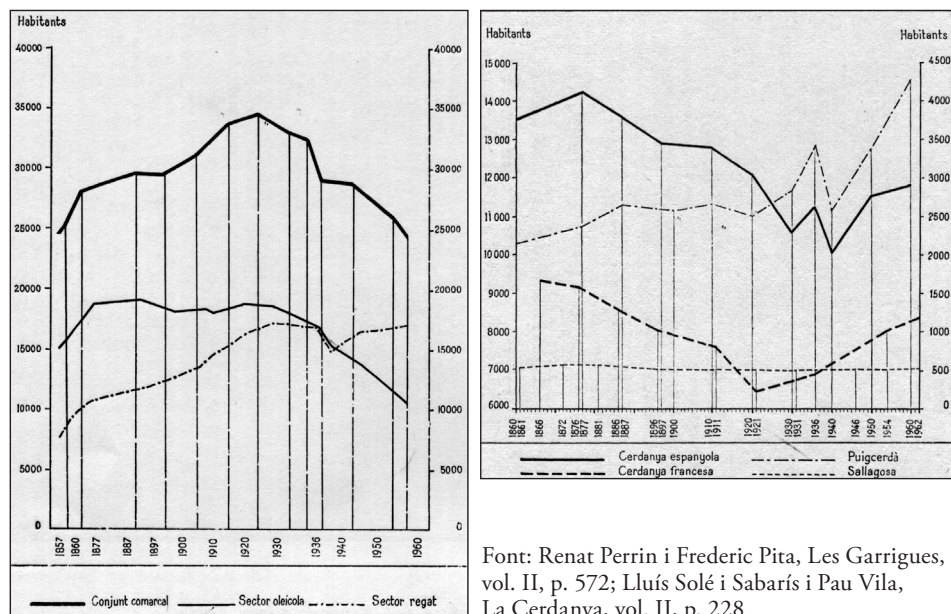
3.2. L'evolució de la població

Per a explicar l'evolució de la població fan falta dades estadístiques. Per a Catalunya hi havia les dades dels censos espanyols des de 1857 i, depenent del moment de la redacció del capítol de la *GC*, arriben fins a les dades censals de 1950, 1960 o 1970. Per les dades anteriors al primer cens oficial són fonamentals els treballs realitzats per Josep Iglésies (1957, 1959a, 1959b, 1962, 1967 entre d'altres) abans i durant el període de publicació de la *GC*. Tant en el capítol pel conjunt de Catalunya escrit per Josep Iglésies com en les monografies comarcals hi ha nombrosos gràfics de l'evolució de la població (fig. 4). N'hi de relativament senzills on es compara l'evolució de la població del conjunt de la comarca amb la capital comarcal i alguns dels municipis, però també on les comparacions aporten un altre tipus d'informació: per la Cerdanya es compara la part francesa amb l'espanyola; pel Bages es presenten quatre tipus d'agrupacions (Manresa, municipis on augmenta la població, on resta estable i on disminueix); per l'Empordà es diferencia la població rural de la urbana; per les Garrigues es presenta el conjunt comarcal, el sector oleícola i el sector regat.

Figura 3. La geohistòria del poblament del Baix Ebre i Montsià

Dels temps prehistòrics als actuals assistim a uns desplaçaments dels poblats de muntanya a la ribera (nom comarcal de les ribes de l'Ebre aigües avall de Tortosa), i d'ací a la marina. El delta és el darrer en poblar-se, perquè no existia i encara s'està construint. La Castellania d'Amposta prefigurava la subcomarca actual del Montsià. Font: Josep M. Trullén, *Baix Ebre i Montsià*, vol. III, p. 119

Figura 4. Evolució de la població de les Garrigues i de la Cerdanya

Font: Renat Perrin i Frederic Pita, *Les Garrigues*, vol. II, p. 572; Lluís Solé i Sabarís i Pau Vila, *La Cerdanya*, vol. II, p. 228

L'evolució de la població també es representa en mapes (fig. 5), que poden ser tradicionals de coropletes com el de Josep Iglésies per Catalunya (vol. I, p. 332) però també amb intents d'innovació com el realitzat per l'Urgell (símbols diferents pels municipis on augmenta o disminueix la població) o pel Berguedà que, malgrat és un mapa complicat de llegir, és interessant veure l'intent de relacionar l'evolució de la població amb la indústria tèxtil.

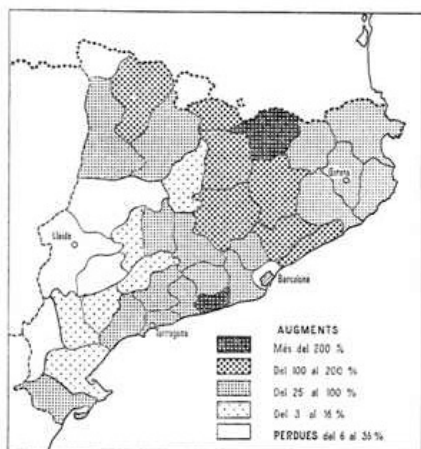
En la *GC* no hi ha cap taula alfanumèrica sobre temes de població (com tampoc n'hi ha gaires pels altres temes). Així, en els textos acostumen a haver descripcions escrites de l'evolució de la població amb les xifres corresponents, cosa que pot fer poc atractiva la lectura malgrat l'interès estadístic.

3.3. La densitat de població

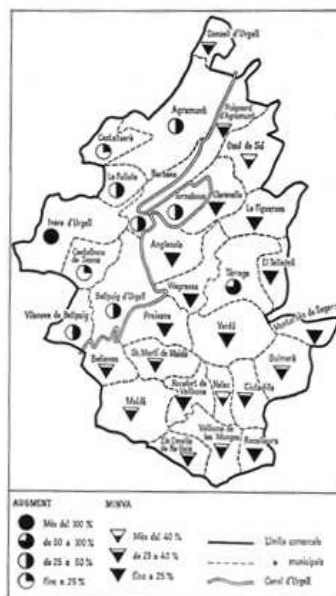
Per la geografia regional possibilista –com ho és la *GC*–, “el concepto de densidad de la población dista mucho de agotar toda la Geografía del poblamiento, ni aun de constituir su más relevante frente de trabajo, pero su esclarecimiento e investigación sigue siendo uno de los capítulos más importantes de la Geografía humana, así de la Geografía general como de la Geografía regional” (Terán, 1951, p. 6).⁶ La densitat de població no és el tema més important d'aquesta

6. El text de Manuel de Terán *La representación cartográfica de la densidad de población* va ser publicat el 1951, però en la p. 3 hi ha escrit que “esta publicación constituye el texto de una conferencia pronunciada por el autor en el «Curso de Geografía General y del Pirineo» que, organizado por el Instituto de Estudios Pirenaicos, se celebró en Jaca durante los días 10 de julio y 3 de agosto de 1946”. Joaquín Bosque Maurel (2011, p. 22-25) diu que en aquest curs, organitzat per José Manuel Casas Torres i Lluís Solé Sabarís, van participar, entre d'altres, Salvador Llobet,

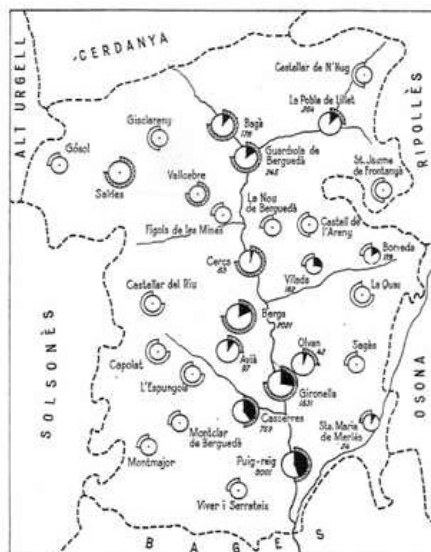
Figura 5. Cartografia de l'evolució de la població. Exemples de Catalunya, Urgell i Berguedà

Evolució del poblament comarcal del Principat entre els anys 1553 i 1720 segons les xifres de focs.

Evolució de la població de la comarca d'Urgell en el període comprès des de l'any 1900 fins al 1960

Relació de la indústria cotonera amb les variacions poblacionals de postguerra (1940-62)

Observem la persistència de la indústria cotonera a tots els municipis de 1000 habitants per amunt. En segon lloc, que tots els que incrementen la població tenen indústria cotonera excepte els nuclis miners de Valcebreny i Saldes. I en darrer, que n'estan mancats tots els que minven un 20 per cent d'habitants o més. La indústria tèxtil és al Berguedà l'únic factor econòmic que ha deturat i àdhuc fet retrocedir l'emigració

Font: Josep Iglésies, *Moviment demogràfic de Catalunya*, vol. I, p. 332; Renat Perrin i Josep Tortosa, *Urgell*, vol. II, p. 544; Joan Rebagliato i Lluís Solé i Sabarís, *Berguedà*, vol. II, p. 193

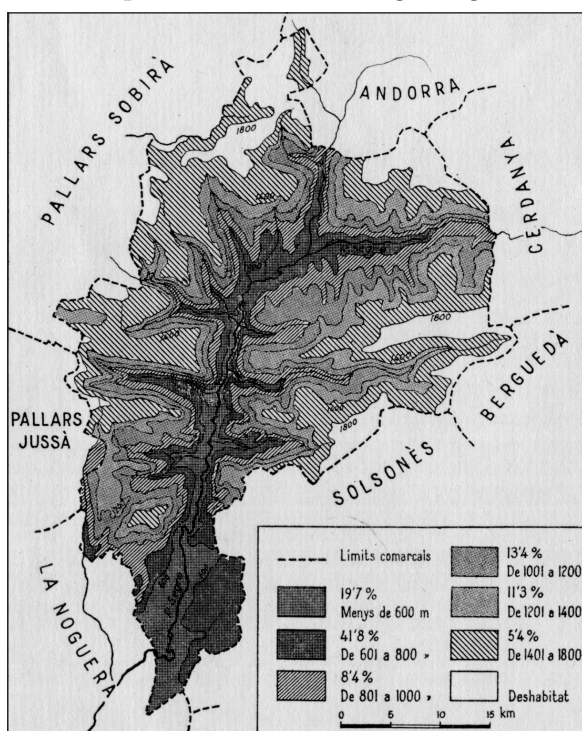
Joan Vilà-Valentí (que, juntament amb Josep Iglésies van ser els tres primers membres del cos de redacció de la GC dirigida per Solé Sabarís), però també Orlando Ribeiro, Pierre Deffontaines i Manuel de Terán. Sense cap mena de dubte, les idees de Terán explicades el 1946 i publicades en l'opuscle de 1951 haurien de tenir força influència entre els seus col·legues com ara Solé Sabarís.

manera de fer geografia humana, però sí que explicar les raons de la desigual distribució de la població n'és el punt de partida (Buttimer, 1980, p. 61).

Així que en la *GC* hi ha molta reflexió escrita sobre els canvis en la densitat de població dels diferents municipis de les comarques estudiades. De la densitat de població es passa, sovint, a la distribució de la població (el poblament) i les seves característiques: agrupat, dispers, disseminat, rural, urbà, diferents tipus de nuclis de població segons la morfologia i la grandària poblacional...

A més dels textos que descriuen i expliquen la densitat de població i el poblament, també hi ha una cartografia molt útil, encara que no gaire abundant, de la densitat de població: Josep Iglésies fa una sèrie temporal (mitjans del segle XIV, 1497, 1553, 1787, 1857, 1900, 1950; vol. I, p. 326, 328, 332, 338 i 343) de mapes de densitat coroplètics per les comarques de Catalunya, que és la base sobre la qual els autors de les diferents monografies comarcals proposen altres possibilitats. Les més habituals tracten de la variació de la densitat dels municipis de la comarca estudiada mantenint els mateixos intervals pels diferents moments estudiats. Un mapa molt interessant és la distribució de la població per altitud de l'Alt Urgell (fig. 6). També ho és el mapa del poblament del Segrià (fig. 7).

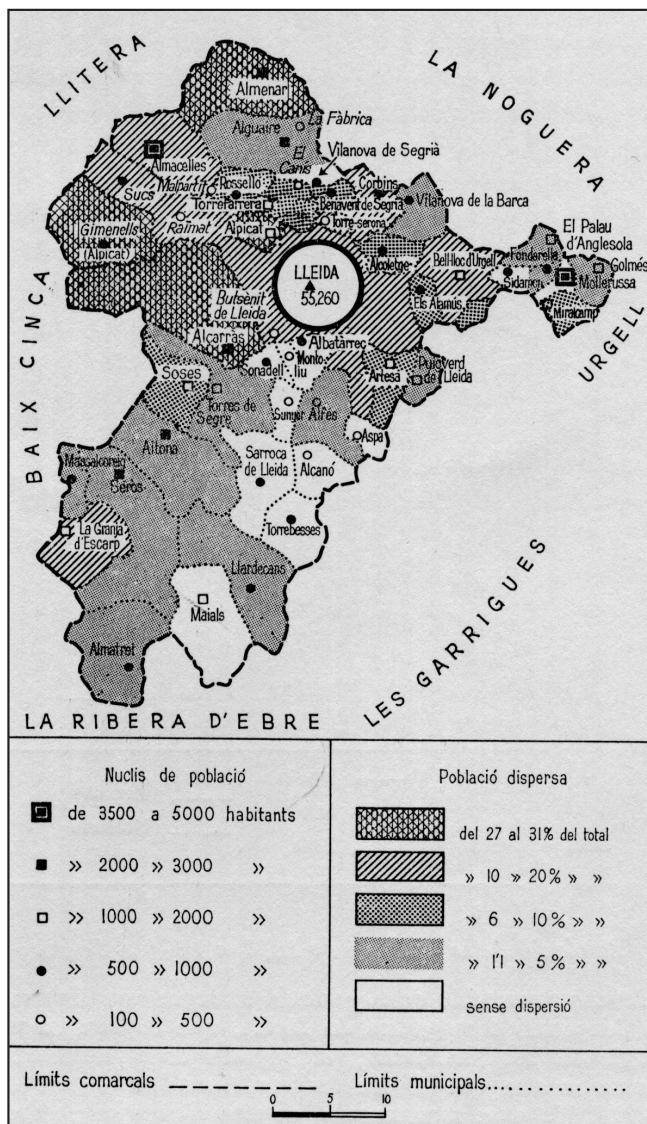
Figura 6. El poblament de l'Alt Urgell segons l'altitud

Les dades són referides al nomenclàtor de 1940, poc diferents de les actuals. Les corbes de nivell permeten de destacar la reducció progressiva del poblament amb l'altitud. Part [sic] damunt dels 1200 metres el poblament esdevé ja molt escàs i la majoria es concentra al voltant dels riberals o en els vessants situats part [sic] davall de la corba de 800 metres.

Font: Rafael de la Torre, Alt Urgell, vol. II, p. 164

Figura 7. Distribució de la població al Segrià: agrupament i dispersió

Font: Renat Perrin, Segrià, vol. III, p. 29

3.4. Natalitat, mortalitat, estructura d'edats

Les tècniques d'anàlisi demogràfica utilitzades a Catalunya durant el període de la publicació del primer volum de *GC* eren molt senzilles (taxes brutes, piràmides de població). No es disposava de dades (Olivera Poll i Abellán García, 1982; Cusidó i Vallverdú, 2011; Cusidó i Vallverdú i Gil-Alonso, 2012) que permetessin anàlisis més sofisticades i els manuals de demografia eren escassos i, gairebé en la seva totalitat, publicats a l'estranger. Una de les excepcions serien

els treballs de l'italià Corrado Gini (1951, 1963), de qui va aprendre demografia i estadística Josep A. Vandellós (1935).⁷ En *Catalunya, poble decadent*, Vandellós va haver de buscar dades aproximatives a la fecunditat catalana, com ara les estructures familiars que apareixien a les esqueles de *La Vanguardia* que li va permetre constatar que les dones grans que es morien tenien més descendència que les seves filles i fills.

Si des de l'estadística –demogràfica o no– no s'havien realitzat anàlisis demogràfics a Catalunya abans i durant la publicació del primer volum de la *GC*, tampoc es va fer des de la geografia de la població pel mateix període, tal com s'ha explicat en l'apartat 2. Per aquestes raons hi ha poc text, pocs gràfics i cap mapa sobre el moviment natural de la població i l'estructura d'edats en la *GC*. I aquests gràfics, sovint tenen errors formals importants que només es poden explicar pel desconeixement de les tècniques estadístiques.

3.5. La geografia social

La manca de dades estadístiques amb una desagregació territorial que depassi les províncies i que ofereixi informació pels partits judicials (una àrea utilitzada per l'estadística oficial espanyola) o pels municipis, va fer gairebé impossible una geografia social de la població a la *GC*, on no hi ha gairebé cap referència a temes com els nivells d'educació o les categories socials. Sí que n'hi ha sobre la immigració i les activitats econòmiques de la població, sobretot en els textos publicats en el volum III. La informació de geografia social només s'hagués pogut obtenir fent un treball de camp molt exhaustiu i que s'allunyava de les possibilitats econòmiques i de temps perquè els autors el poguessin realitzar. És en les comarques del Baix Llobregat i el Barcelonès (part V), que Joan Rebagliato i Lluís Casassas, respectivament, realitzen una cartografia social. Joan Rebagliato cartografia amb mapes municipals coroplètics el nombre de treballadors industrials, del comerç, dels transports i del turisme (vol. III, Baix Llobregat, p. 481-2). Lluís Casassas cartografia pels barris de Barcelona (vol. III, El Barcelonès i Barcelona ciutat, V. La metròpoli actual i les seves funcions, p. 649, 652, 653, 667, 669, 677) la distribució de la població barcelonina segons els llocs de naixença (Barcelona, resta de Catalunya, resta de l'Estat espanyol), la qualitat de l'hàbitat classificada en cinc nivells, la densitat de població per superfície edificada, la distribució de llocs de treball per hectàrea edificada, la distribució de les categories socioprofessionals (directius, del sector terciari, treballadors manuals, del sector secundari), l'aprofitament de l'espai urbà (equipaments singulars i zones d'equipament, àrea central de negocis, àrea residencial mixta, indústria i residència, indústria, parcs).

7. Jordi Nadal (1985) fa una presentació molt crítica de Corrado Gini, de qui assenyala la seva vinculació amb el feixisme de Mussolini (Nadal, 1985, p. 15-20 i de Josep M. Vandellós: "siguem francs i acceptem que, sota una capa de científisme, el llibre [*Catalunya, poble decadent*] és un veritable pamflet. L'exposició dels fets no és ni innòcua, ni asèptica sinó molt compromesa. [...] Vandellós és el Gini català" (Nadal, 1985, p. 6 i 20).

4. Reflexions finals: la *Geografia de Catalunya* de l'Aedos en la geografia humana i de la població del període 1950-1965

Quina relació té la geografia de la població que hi ha a la *GC* amb la que es feia fora de Catalunya i d'Espanya? Primer descartem amb què no hi ha relació.

No hi ha relació directa amb la geografia anglosaxona: abans de 1965 hi ha escassos textos de geografia traduïts al castellà i pocs estudiants universitaris llegien anglès. Només cal consultar les bibliografies que apareixen a *Estudios Geográficos* o en les monografies regionals per veure que la bibliografia estrangera hi és escassa i l'anglosaxona encara més (García Ramon, 1986; Garcia Ramon, Belil i Clos, 1988; Garcia Ramon, Nogué i Albet, 1992).

No hi ha relació directa amb la demografia que s'estava desenvolupant al voltant de l'*Institute National d'Études Démographiques*.⁸ L'INED, fundat el 1945 té figures molt importants pel desenvolupament de la demografia, com ara Alfred Sauvy, Louis Henry; Jean Bourgeois-Pichat o Roland Pressat⁹. Però només Sauvy va ser traduït al castellà des de l'any 1957 i al català l'any 1964; els altres van ser traduïts amb posterioritat a aquestes dates, així que van poder influir poc en els autors de la *GC*. La pobresa de les biblioteques universitàries i públiques en llibres científics estrangers pel període 1950-1965 era palpable, i la bibliografia relacionada amb la població i la demografia n'és un clar exemple. Només cal veure que, encara ara, no hi ha en cap biblioteca universitària la col·lecció sencera de la revista *Population* editada per l'INED des de 1940 i on van aparèixer moltes noves idees al voltant de la recerca en població i demografia.

No hi ha relació directa amb les novetats en geografia de la població que es van donar en la dècada de 1950 a l'estranger. En aquests anys que coincideixen amb els primers treballs de Josep Iglésies sobre població i la redacció i publicació del primer volum de la *GC*, hi ha una ruptura en el desenvolupament de la geografia de la població. Segons Noin (1988, p. 15), Pierre George (1951) publica la primera obra de geografia general dedicada a la població; Clarke (1985, p. 7), afegeix la de Trewartha (1953) i Gentileschi (1992, p. 18) a Beaujeu-Garnier (1956-58) i Veynet-Vernier (1959); la *Bibliographie Géographique Internationale* dedica una entrada específica a la geografia de la població a partir de 1956; apareix la docència en les universitats franceses sobre aquest tema, mentre que a la Universitat de Barcelona apareix l'assignatura de Geografia Social amb la implantació del Pla d'Estudis de 1968 (Capel, 1976, p. 17) i a la Universidad Complutense de Madrid, en el mateix curs apareix l'assignatura de Geografia de la població (García Ballesteros, 1985, p. 34); els treballs de geografia de la població publicats en revistes i presentats en congressos geogràfics augmenten en xifres absolutes (i en proporció sobre el conjunt d'obres geogràfiques), essent els temes més nombrosos l'èxode rural, la urbanització, els moviments migra-

8. Per saber coses sobre l'INED es pot consultar el seu web: <http://www.ined.fr> (consultat 09/07/2016).

9. Cito aquests autors perquè alguna de les seves obres ha estat traduïda al català i/o al castellà.

toris i la segregació ètnica i social. Però aquests novetats no arriben o arriben amb moltes dificultats a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona abans de 1956 i els investigadors de fora de la universitat, com ara Josep Iglésies, tenen encara més dificultats per accedir-hi i queden poc reflectides en el primer volum i en gran part de les monografies comarcals de la *GC*.

Així que, malgrat les relacions indirectes amb el que s'ha explicat abans, la geografia de la població que hi ha a la *GC* té una clara relació amb la geografia regional possibilista, especialment la francesa. Paul Vidal de la Blache i els seus deixebles i seguidors, com ara André Allix (1956), Raoul Blanchard (1925), Pierre Birot (1962), Jean Bruhnes (1948), Pierre Deffontaines (Deffontaines i Durliat, 1958), Albert Demangeon (1956) o Max Sorre (1955), són molt presents en la manera de fer de Josep Iglésies i en les monografies comarcals dels volums II i III.¹⁰ I si bé la biblioteca de la Universitat de Barcelona gairebé no tenia llibres de geografia, a la biblioteca de l'*Institute Français* de Barcelona¹¹ i a la biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya hi havia publicacions dels geògrafs francesos.¹² Els conceptes de la geografia vidaliana de densitat de població, *genre de vie*/mode de vida, hàbitat, població i poblament són els que apareixen contínuament en la geografia de la població de la *GC*. Per a mostrar l'estreta relació de la geografia catalana i espanyola amb la geografia francesa en temes de població, es pot llegir el que escriu Aurora García Ballesteros (1985, p. 36-37):

“En 1956, publica Casas Torres «Un plan para el estudio de la geografía de la población española», que constituye el primer proyecto sistemático para el estudio de la población española, que solo se realiza en parte, por sus mismas dificultades intrínsecas. Para Casas «el estudio geográfico de la población solo es plenamente correcto dentro del marco de una monografía en la que se describan, se valoren adecuadamente y se propongan en relación todos los elementos que contribuyan a definir los caracteres específicos de una región geográfica.»”

A França hi ha hagut una estreta relació entre els estudis i la recerca de geografia i història (Baker, 2003; Boulanger i Trochet, 2005; Claval, 2007; Fontana, 1992; Gómez Mendoza, 2008). Aquesta manera de fer geografia ha tingut una gran influència en la geografia catalana, ja que en molts dels seus treballs

10. Els textos d'aquests autors citats a la bibliografia són els que estaven publicats en castellà i català abans i durant els primers anys de la publicació de la *GC*, deixant de banda els que formen part de la *Geografia Universal* dirigida per Paul Vidal de La Blache i Lucien Gallois. Josep Iglésies (1987, p. 11) diu que es considera “deixeble de Pau Vila, i a més a més, seguidor, des de la meya modesta possibilitat, dels deixebles francesos de Vidal de la Blache: Blanchard, Demangeon, Bruhnes, Sorre, Allix, Birot i un llarg etcètera. En geografia física el nostre ídol era Emmanuel de Martonne”.

11. Salvador Llobet (1991, p. 9) diu que a l'*Institut Français* de Barcelona “hi havia una biblioteca molt bona, quan no hi havia cap llibre a les biblioteques, quan tothom que volia algun llibre en aquesta època l'haviem de tenir en les nostres biblioteques particulars, perquè no existien en les biblioteques públiques, ja que en la nostra branca, els llibres que hi havia eren d'abans del 1936, no hi havia res més del més modern, i això sí que ho tenia la biblioteca de l'Institut Francès” gràcies al paper que va jugar el geògraf Pierre Deffontaines com director de l'Institut Francès de Barcelona.

12. Només cal consultar les “darreres adquisicions” de la biblioteca del CEC fins l'any 1939 que apareixen de tant en tant en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* per adonar-se de la importància d'aquestes adquisicions de l'aleshores “nova geografia”.

(igual que en molts dels treballs de geografia realitzats en altres llocs) el temps històric hi és molt present (Mendizàbal, 2013). En els temes de geografia de la població i del poblament de la *GC* la història té un pes fonamental: els canvis, transformacions, evolució i processos que han succeït al llarg del temps es veuen reflectits en el text escrit així com en els mapes i els gràfics que l'acompanyen. Si per la geografia catalana del període 1950-1965 la influència de la geografia regional possibilista –francesa– és prou evident, també ho és, pel que fa a la història, l'escola dels *Annales* iniciada amb March Bloch i Lucien Febvre¹³ i amb Fernand Braudel com director d'orquestra a partir dels anys 1950 (Burke, 1996, p. 38-67; Dossé, 1988, p. 101-169 i 2001, p. 89-124). S'hauria d'estudiar quina va ser la influència de Braudel en la geografia catalana i espanyola; la publicació el 1953 de la primera edició del seu llibre *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II* segurament tindria algun interès en tant que l'anàlisi de la *longue durée* és present, d'una manera més o menys discutible, en la *GC* (vegeu l'apartat 3.1).

Antoni Tulla, en la intervenció en la primera sessió sobre la *GC* que ha organitzat la Societat Catalana de Geografia¹⁴ (Alegre, 2014), va explicar que una de les coses que li va interessar més de la *GC* va ser “el seu plantejament sistemàtic i analític dels temes tractats, defugint la mera descripció per aprofundir en els processos i els resultats, emprant tant la reflexió com l'anàlisi de la realitat del moment i de les raons dels canvis”. Per Antoni Tulla, la *GC* va intentar explicar el conjunt del país i cada comarca, tot buscant els seus elements dinàmics en el marc del procés de transformació social del territori: “una metodologia avançada en el seu moment i que ens ha llegat una obra encara avui d'un gran interès per a la societat i per als acadèmics” (Tulla, 2016, p. 216). Tal com es desprèn d'Antoni Tulla i del que he apuntat en el paràgraf anterior, aquesta metodologia serveix per explicar un procés de transformació social i territorial similar al que proposa Braudel (2002).

També cal remarcar la influència de la més “nova geografia” francesa de Pierre George (entre molts d'altres, els llibres de 1958, 1964a, 1964b; George et al., 1966) en la geografia de la població més social de Joan Rebagliato i Lluís Casassas (vegeu apartat 3.5). No crec que es pugui saber si Casassas i Rebagliato coneixien l'article de Pierre George de 1951 titulat “Géographie de la population et démographie”. En aquest text, George escriu que “*est fondamentalement impossible de séparer l'étude géographique de la population de l'ensemble de la géographie humaine*” (p. 291), cosa que repeteix Casas Torres (1956). George proposa que per a fer geografia de la població s'han de tenir

13. Una de les obres teòriques més importants de la geografia regional possibilista francesa és *La Terre et l'évolution de l'humanité: introduction géographique à l'histoire* de Lucien Febvre i publicada el 1922. Va ser traduïda al castellà el 1925 (Febvre, 1925) causant un cert impacte entre historiadors i geògrafs espanyols (entre els quals, els catalans). Josefina Gómez Mendoza fa una crítica molt interessant de llibre de Lucien Febvre i de com ha influït erròniament als historiadors respecte el que és/hauria de ser la geografia (Gómez Mendoza, 2008, p. 10-14).

14. Vull agrair a Antoni Tulla que m'hagi deixat consultar els apunts de la seva conferència, abans de redactar el text definitiu que publicà a *Treballs de la Societat catalana de Geografia* (Tulla, 2016).

presentes quatre idees: que hi ha influències naturals, però no pas lleis naturals (la clàssica discussió entre el determinisme de Ratzel i el possibilisme de Vidal de La Blache); que un canvi en les formes de producció modifica les relacions entre les societats humanes i el medi en el qual habiten (i aquí hi ha la introducció de la terminologia marxista);¹⁵ que les migracions depenen de les condicions de vida i de les possibilitats de desplaçar-se i d'instal·lar-se que hi ha en els diferents *milieux*; i que la interrelació entre demografia, història i geografia permet un estudi aprofundit de l'evolució i de la distribució de la població i el poblament. Aquestes idees de George es veuen reflectides en la GC: eren les idees que hi havia en el període 1950-1965 en el món occidental de les quals, malgrat les dificultats relacionades amb la dictadura franquista, es tenia un cert coneixement.

La geografia de la població de la GC no presenta innovacions ni idees originals: no hi havia dades estadístiques que permetessin càlculs gaire sofisticats, el món digital (ordinadors amb fulls de càlcul o programes de cartografia automàtica) era un somni de ciència ficció, no hi havia biblioteques amb les darreres novetats en les seves lleixes, la demografia de l'INED i la geografia anglosaxona eren gairebé desconegudes... Però des de la geografia regional possibilista, la GC mostra les possibilitats de treballar la geografia de la població: parafrasejant el que va dir Josep Iglésies (cita inicial de l'apartat 3), crec que podem fer-ne un bon elogi i destacar la dignitat del treball encapçalat per Josep Iglésies durant el període de redacció i d'edició la *Geografia de Catalunya* de l'Aedos.

Bibliografia

- ALEGRE, Pau (2014). "La Geografia de Catalunya AEDOS fa cinquanta anys. Resum de l'acte commemoratiu a la SCG (11 de desembre de 2014)". *Obrador Obert. El butlletí digital de la SCG*, <<http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S91291.htm>> (consultat 09/07/2016).
- ALLIX, André (1956). *Manual de geografia general, física, humana y econòmica*. Madrid: Rialp [traducció de José María Casas Torres].
- BAKER, Alan R.H. (2003). *Geography and History. Bridging the Divide*. Cambridge (UK): Cambridge University Press (Cambridge Studies in Historical Geography, 36).
- BEUJEAU-GARNIER, Jacqueline (1956-58). *Géographie de la population*. París: Génin
- BLANCHARD, Raoul [traducció i notes de Pau VILA] (1925). "Assaig de geografia humana de muntanya". *Butlletí del Centres Excursionista de Catalunya*, vol. XXXV, núm. 356, p. 6-29; núm. 357, p. 45-68; núm. 358, p. 85-101; núm. 359, p. 117-131; núm. 360, p. 149-172 [reproduït a Pau VILA (1978). *Aspectes geogràfics de Catalunya. Volum segon de Selecció d'escrits de Geografia*. Barcelona: Curial (Biblioteca de cultura catalana, 32), p. 27-168].
- BIROT, Pierre (1962). *Tratado de geografia física general*. Barcelona: Vicens-Vives [traducció d'A. Gomiz Lorente].
- BLASI, Pere (1954). *Les terres catalanes*. Barcelona: Aymà.

15. Pierre George va militar en el partit comunista francès i les idees marxistes no passen per alt en la majoria de les seves obres (Marconis, 1996).

- BOLÒS, Maria de (1959). "La inmigración en Barcelona en los últimos decenios". *Estudios Geográficos* [Madrid], núm. 75, p. 209-249.
- BOSQUE MAUREL, Joaquín (2011). *El intelectual y su memoria. Joaquín Bosque Maurel entrevistado por Francisco Rodríguez Martínez*. Granada: Editorial Universidad de Granada.
- BOULANGER, Philippe; Jean-René TROCHET [ed.] (2005). *Où en est la géographie historique? Entre économie et culture*. París: L'Harmattan.
- BRAUDEL, Fernand (1953). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Mèxic, D.F.: Fondo de Cultura Económica [traducció de Mario Monteforte Toledo i Wenceslao Roces].
- (1958). "Histoires et sciences sociales: le longue durée". *Annales E.S.C.* [París], núm. 4, p. 725-753 [traducció de Josefina Gómez Mendoza dins: Fernand BRAUDEL (1968). *La Historia y las Ciencias Sociales*. Madrid: Alianza (El Libro de Bolsillo, 139), p. 60-106].
- (2002). *Las ambiciones de la historia*. Barcelona: Crítica [especialment "Geohistoria: la sociedad, el espacio y el tiempo", p. 53-87. Traducció de María José Furió].
- BRUNHES, Jean (1948). *Geografía humana*. Barcelona: Juventud [traducció de Joaquina Comas Ros].
- BUTTNER, Anne (1980). *Sociedad y medio en la tradición geográfica francesa*. Vilassar de Mar: Oikos-tau (Ciencias Geográficas, 6) [traducció de Pilar Martínez Cordero].
- CAPEL, Horacio (1976). "La geografía española tras la guerra civil". *Geo Crítica. Cuadernos críticos de geografía humana* [Barcelona], núm. 1.
- CARRERAS CANDI, Francesc [ed.] (1913-1918). *Geografía General de Catalunya*. Barcelona: Alberto Martín.
- CASAS TORRES, José Manuel (1956). "Un plan para el estudio de la Geografía de la población española". *Geographica* [Saragossa], any III, núm. 9-12, p. 30-46.
- CASASSAS, Lluís (1978). "De la fesomia geogràfica de Josep Iglésies". *Revista Catalana de Geografia*, any I, vol. I, núm. 1, p. 15-40.
- CLAVAL, Paul [amb la col·laboració de Josefina GÓMEZ MENDOZA i Encarnação Beltrão SPIRITO] (2007). *Géographies et géographes*. París: L'Harmattan.
- CLARKE, John I. (1985). "Geografía, demografía y población". *Estudios Geográficos* [Madrid]. Tom XLVI, núm. 178-179, p. 7-20.
- CUADROS, Ignasi; Antoni, DURÀ (1987-1988). "Josep Iglésies, una via singular de treball i d'estudi". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 13-14, p. 19-24.
- (1988). "Josep Iglésies i Fort, 'un excursionista de la vella escola', 1902-1986". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, [Bellaterra, Cerdanyola del Vallès], núm. 13, p. 93-101.
- CUSIDÓ i VALLVERDÚ, Teresa Antònia (2011). *El moviment natural de la població. Història, conceptes i anàlisi crítica dels continguts*. Tesi doctoral presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona <<http://www.tdx.cat/handle/10803/96811>>.
- CUSIDÓ i VALLVERDÚ, Teresa Antònia; Fernando GIL-ALONSO (2011). "Los Censos en España: entre continuidad y cambio (1857-1970)". *Revista de Demografía Histórica* [Madrid], vol. XXX, núm. 1, p. 29-67.
- DEFFONTAINES, Pierre; Marcel DURLIAT (1958). *La España del este. Cataluña Baleares Valencia*. Barcelona: Juventud [traducció de M. Teresa Monguió].
- DEMANGEON, Albert (1956). *Problemas de geografía humana*. Barcelona: Omega [traducció de Rocío de Terán].
- FONTANA, Josep (1992). *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Vic: Eumo (Jaume Caresmar, 2) [especialment el capítol "Història, espai i recursos naturals: de la geografia humana a l'«ecohistòria»", p. 57-68].
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (1985). "La geografía de la población en España". *Estudios Geográficos* [Madrid]. Tom XLVI, núm. 178-179, p. 29-47.

- GARCIA RAMÓN, Maria Dolors (1986). "Influències estrangeres i innovació metodològica en la geografia espanyola, 1940-1985: El paper de la geografia catalana". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 9, p. 47-58.
- GARCIA RAMÓN, Maria Dolors; Mireia BELIL; Isabel CLOS (1988). "La receptividad a influencias extranjeras en revistas españolas de geografía: un análisis bibliométrico". *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* [Madrid], núm. 8, p. 11-24.
- GARCIA RAMÓN, Maria Dolors; Joan NOGUÉ; Abel ALBET (1992). *La práctica de la geografía en España. Innovación metodológica y trayectorias individuales en la geografía académica española*. Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- GENTILESCHI, Maria Luisa (1992). *Geografia della popolazione*. Roma: La Nuova Italia Scientifica.
- GEORGE, Pierre (1950). "Géographie de la population et démographie". *Population* [París], vol. 5, núm. 2, p. 291-300.
- (1951). *Introduction à l'étude géographique de la population du monde*. París: PUF-INED.
 - (1958). *Compendio de geografía económica*. Barcelona: Ariel [traducció de Carmen Huera].
 - (1964a). *Compendio de geografía rural*. Barcelona: Ariel [traducció de J. Soler].
 - (1964b). *Compendio de geografía urbana*. Barcelona: Ariel [traducció de Jorge Garzolini].
- GEORGE, Pierre; Raymond GIUGLEMO; Bernard KAYSER; Yves LACOSTE (1966). *Geografía activa*. Barcelona: Ariel [traducció de Pablo Bordonaba].
- GINI, Corrado (1951). *Teorías de la población*. Madrid: Aguilar.
- (1963). *Esquemas teóricos y problemas concretos de la población*. Madrid: Aguilar.
- GÓMEZ MENDOZA, Josefina (2008). "Geografía e historia, ¿qué relación en la actualidad?". *Revista de Geografía* [Barcelona], segona època, núm. 5, p. 7-24.
- IGLÉSIES, Josep (1957). *Distribució comarcal de la població catalana a la primera meitat del segle XVI*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- (1959a). "El poblament de Catalunya durant els segles XIV i XV", dins: *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Madrid: Dirección General de Relaciones Exteriores, p. 247-270.
 - (1959b). *La població catalana al primer quart del segle XVIII*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia [reproduït a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 25, p. 123-160].
 - (1962). "El fogaje de 1365-1370". *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes* [Barcelona], XXXIV, núm. 11, p. 249-356.
 - (1966). "La macrocefalia comarcal catalana". *Anales de sociología* [Barcelona], núm. 2, p. 100-106.
 - (1967). "Indagaciones sobre la población de Cataluña en la primera mitad del siglo XIX". *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes* [Barcelona], XXXVII, núm. 14, p. 385-482.
 - (1987). "Josep Iglésies i la geografia catalana (transcripció d'un vídeo)". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, [Barcelona], núm. 12, p. 7-16.
- LLOBET, Salvador (1991). "Salvador Llobet i la geografia catalana (transcripció d'un vídeo)". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, [Barcelona], núm. 30, p. 7-18.
- LLUCH, Ernest; Eugeni GIRAL (1964). "La població catalana", dins: Alfred SAUVY. *La població*. Barcelona: Edicions 62, p. 143-203.
- MALUQUER i SOSTRES, Jordi (1963). *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Ginebra: Droz.
- (1965). *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: AC (Cara i creu, 5).
- MARCONIS, Robert (1996). *Introduction à la géographie*. París: Armand Colin.
- MARTONNE, Emmanuel de (1955). *Los Alpes. Geografía general*. Barcelona: Juventud [traducció de Joaquina Comas Ros].
- (1964-1968). *Tratado de geografía física*. Barcelona: Juventud.
- MENDIZÀBAL, Enric (1991). "Josep Iglésies i els estudis de població a Catalunya". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 25, p. 161-163.
- (2013). "¿Hay alguna geografía humana que no sea geografía histórica?". *Revista de Geografía Norte Grande* [Santiago de Xile], núm. 54, p. 31-49.

- NADAL, Jordi (1965). "Pròleg" dins: Jordi MALUQUER i SOSTRES. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: AC (Cara i creu, 5), p. 9-36.
- (1985). "Pròleg" dins: Josep A. VANDELLÓS (1985). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62 (Llibres a l'abast, 200), p. 5-22.
- (1992). *Bautismos, desposorios y entierros. Estudios de historia demográfica*. Barcelona: Ariel.
- NADAL, Jordi; Emili GIRALT (1953). "Ensayo metodológico para el estudio de la población catalana de 1553 a 1717". *Estudios de Historia Moderna*, III, [reproduït a Jordi NADAL (1992), p. 3-48].
- (1960). *La population catalane de 1553 à 1717. L'emigration française et les facteurs de son développement*. París: SEVPEN [traducció d'Imma Estany el 2000 com *Immigració i redreç demogràfic: els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Vic: Eumo (Referències, 29)].
- (1966). *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana [Segon Premi Iluro, 1963].
- OLIVERA POLL, Ana; Antonio ABELLÁN GARCÍA (1982). "Fuentes demográficas españolas", dins: Julio VINUESA ANGULO [ed.]. *El estudio de la población*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, p. 197-232.
- OLIVERAS SAMITIER, Josep (2016). "El paisatge en la Geografia de l'AEDOS, resum de l'acte de recordatori a la SCG (3 de març de 2016)". *Obrador Obert. El butlletí digital de la SCG*, <<http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S91771.htm>> (consultat 09/07/2016).
- PRAT i VANDELLÓS, Mariona (2016). "La població en la Geografia de l'AEDOS, resum de l'acte de recordatori a la SCG (10 de febrer de 2016)". *Obrador Obert. El butlletí digital de la SCG*, <<http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S91901.htm>> (consultat 09/07/2016).
- REBAGLIATO, Joan (1978). "Josep Iglésies com a demògraf". *Revista Catalana de Geografia*, any I, vol. I, núm. 1, p. 41-129.
- RIBAS i PIERA, Manuel [ed.] (1995). *Nicolau M. Rubió i Tudurí i el planejament territorial*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona-Editorial Alta Fulla.
- ROCA, Francesc (1979). *Política econòmica i territori a Catalunya 1901-1939*. Barcelona: Ketres.
- SAU, Elisabet (2015). "La Geografia de Catalunya AEDOS fa cinquanta anys (II). Resum de l'acte commemoratiu a la SCG (26 de març de 2015)". *Obrador Obert. El butlletí digital de la SCG*, <<http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S91441.htm>> (consultat 09/07/2016).
- SAUVY, Alfred (1957). *Teoría general de la población*. Madrid: Aguilar.
- (1964). *La població*. Barcelona: Edicions 62 (Llibres a l'abast, 11) [traducció de Josep M. Palacios].
- SERRA-RÀFOLS, Josep de C. (1930). *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona: Barcino (Enciclopèdia Catalunya, 15).
- (1942). "El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en la época anterromana". *Ampurias* [Barcelona], vol. IV, p. 70-110 + X p. de làm.
- (1956) "El poblamiento romano en Hispania", dins: *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas, Madrid, 1954*, Saragossa: La Académica, p. 911-927.
- SIMON, Antoni (1995). *Aproximació al pensament demogràfic de Catalunya*. Barcelona: Curial (Biblioteca de Cultura Catalana, núm. 80).
- SOLÉ i SABARÍS, Lluís [ed.] (1958-1974). *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos.
- SORRE, Max (1949). *Los Pirineos*. Barcelona: Juventud [traducció, pròleg i notes de Joaquina Comas Ros].
- (1955). *Fundamentos biológicos de la geografía humana: ensayo de una ecología del hombre*. Barcelona: Juventud [traducció i pròleg de Rafael Candel Vila i de Joaquina Comas de Candel].
- TERÁN, Manuel de (1951). *La representación cartográfica de la densidad de población*. Saragossa: Instituto de Estudios Pirenaicos-Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- TORT, Joan (2003). "Una estratègia per a la geografia", dins: Pau VILA. *Resum de Geografia de Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. XVII-XXVI.

- TREWARTHA, Glenn C. (1953). "A case for population geography". *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 43, núm. 2, p. 71-97.
- TULLA, Antoni F. (2016). "Una visió de la Geografia de Catalunya de l'editorial Aedos (1964/2014) des de la Geografia humana". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 81, p. 209-217.
- VANDELLÓS, Josep A. (1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Autors Independents [reedició el 1985, Barcelona: Edicions 62 (Llibres a l'abast, 200)].
- VEYRET-VERNER, Germaine (1959). *Populations, mouvements, structures, répartition*. París: Arthaud.
- VIDAL, Tomàs (1983). "Aproximación a la geografía de la población de Catalunya", *Eusko-Ikaskuntza/Sociedad de Estudios Vascos (Sección Historia-Geografía)*, núm. 1, p. 299-319.
- (1987). "El estudio de la población en Catalunya", dins: Juan A. SÁEZ GARCÍA [ed.]. *II Encuentro de Geografía Euskal Herria-Catalunya*. Donostia-San Sebastián: INGEBa, p. 159-186.
- VIDAL DE LA BLACHE, Paul (1903). *Tableau de la géographie de la France*. París: Hachette [l'edició consultada ha estat la de la Livrairie Jules Tallandier, París, 1979, amb un "Préface" de Paul CLAVAL, p. I-XXII].
- VILA, Pau (1929-1936). *Resum de Geografia de Catalunya*. Barcelona: Barcino (Col·lecció popular, núm. 43, 47, 58, 60, 69, 108, 109, 115 i 116) [reeditat l'any 2003 a Barcelona: Societat Catalana de Geografia].
- VILÀ-VALENTÍ, Joan (1947-51). "Notes sobre el poblament català medieval. El mercat" dins: *Miscel·lània Puig i Cadafalch*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, vol. I, p. 225-241.
- (1956). *La comarca de Bages: el medio físico y la evolución humana*. Tesi doctoral presentada a la Universidad de Madrid.
- (1958-59). "Aportación murciana al crecimiento de Barcelona". *Anales de la Universidad de Murcia*, vol. XVII, p. 89-103.
- (1979). "Un decenni de geografia a Catalunya (1945-1954)" dins *Aportacions en homenatge al geògraf Salvador Llobet*. Barcelona: Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, p. 203-211.
- (1991). "Manresa, cruïlla de camins". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 25, p. 73-78 [original de 1955 publicat a *Bages, revista mensual editada per la Asociación de Ex Alumnos del Instituto Nacional de Enseñanza Media Luis de Peguera de Manresa* entre 1953 i 1963].